

ARANYOZÁS

Tanulmányok

Korompay H. János hatvanadik születésnapjára

szerkesztette
Fórizs Gergely

rec.iti
Budapest • 2009

A kötet megjelenését
az MTA Irodalomtudományi Intézete támogatta

© szerzők, 2009

ISBN 978-963-7341-84-7

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa
Tördelte Hegedüs Béla

✻ X_YL^AT_EX & LINUX & LIBERTINE & L^AT_EX ✻

Arany János egy szalontai olvasmánya, a *Henriás*

Korompay János barátomnak
szalontai bajtársaként, sok
szeretettel

Arany János így számolt be ifjúkori szalontai olvasmányairól Gyulai Pálnak, 1855. június 7-én kelt híres önéletrajzi levelében: „Megismertem *Tassot*, persze rossz magyar prozai fordításban (Tanárktyól) és *Milton Elv. paradicsomát* (Bessenyeitől) a *Henriast* (Péczelitől) Vályi Pártos Jerusálemét, Gáthi „Mármárosi éhségét” Dugonics regényeit s több hasonló teremtményeit az epikai műzsának; szóval olly magyar irodalmat, melly az előtt fél századdal volt divatjában. Mert a vidéki közönség jobbadára még mind ezen rágódott – az új iskola coryphaeusai Szalontára nézve még nem léteztek”.¹

Voltaire eposzának az *Henriade*-nak magyarországi fogadtatását, fordításait és utóéletét feldolgozták, de Arany megjegyzésére nem terjedt ki a szakirodalom figyelme.² Magából a levélből viszont az nem derül ki, hogy Arany vajon az 1786-os első, vagy az 1792-ben megjelent második kiadását használta-e id. Péczeli József fordításának; ha a másodikat, akkor mindenképpen már ekkor olvashatta az eposzon kívül a bőséges kísérszövegek között Voltaire értekezését is az epikus költészetről; ennek feltételezhető hatásáról azonban más alkalommal szeretnék szólni.

Véleményem szerint a *Henriás*, a hajdani szalontai divatos olvasmány hatása feltétlenül felismerhető Arany életművében, elsősorban és főleg *Az elveszett alkotmányban*. Ez az allegorikus–satirikus–komikus eposz – e műfaj történetében meglehetősen szokatlan módon – a két küzdő tábor tagjait ugyanazon nemzet keretéből választja ki, liberálisok és konzervatívok egyaránt a magyar nemesi nemzet tagjai, tehát tulajdonképpen polgárháborús témát választ a költő vígeposzi műve tárgyául! A téma szempontjából szóba jöhető antik előzmények közül Lucanus *Pharsaliáját* bizonyonnyal ismerte, ez kiderül a *Zrínyi és Tasso* jegyzeteiből; hogy Statius *Thebaisát* olvasta-e azt egyelőre nem lehet megállapítani, csak azt, hogy Statiusról természetesen, mint Dante olvasója, tudott. Voltaire azonban egészen biztos, hogy a maga részéről allegóriái megalkotásához felhasználta Statiust, akinek két hatásos allegorikus nőalakjáról a Pietasról és a Clementiaról egy mértékadó, friss római irodalomtörténet állapítja meg, hogy „ezek nem

¹ *Arany János Levelezése II, (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, (Arany János Összes Művei XVI.), Bp., Akadémiai, 1982, 704. sz., 556.

² V. ö. TÓTH Emőke, *Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom*, Szeged, 1933. (Értekezések a szegedi m. kir. Ferencz József Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti intézetéből 10.)

a mítosz vagy a természet, hanem a bensőségesség hatalmai és az emberek feladata, hogy megvalósítsák őket”.³ Ezt a mondatot nyugodtan leírhatjuk az *Henriade* allegóriáiról is; csak a viszály istennője Erisz tartozik a hagyományos mitológia személyzetébe, az általa mozgósított alakok (például Politika, Vallás, Fanatizmus stb.) egyértelműen újszerűnek szánt allegóriák. Péczeli fordításához csatolta II. Frigyes előszavát is, amelyben a fenséges szerző kiemelten magasztalja „a’ virtusoknak’ s vétkeknek személyekké való öltöztetések” – azaz az allegóriák – újszerűségét.⁴

Eris, azaz Péczelinél Éris szerepe nagyjában és egészében Aranynál ráruháztatik Armida alakjára. Bajkeverése is jellemző mindkét mitológiai alakra és sértett női macassága is. Két rövid idézet a *Henriásból*:

Éris, hogy el-nyomja Burbon’ vitézségét,
Újra, a’ Lígának gyújtja dühösségét;
Repül ide ’s tova szörnyű tsattogással,
*Pokolbéli sípját fújja harsogással.*⁵

illetve:

Éris újra ekkor gyújtja dühösségét,
Látván munkájának hogy éri rososz végét:
„Kezdeti vér-ontásom’ hát félben hagyjam-é?
„Vérrel hízott földem’ Burbonnak adjam-é?
„Nem: ha mind egy tseppig ki-foly a’ Francz vére,
„*Soha e’ szent Város nem lesz’ bűne’ bére.*⁶

A Tassoból kölcsönzött Armida névalak jellemének kialakításához Arany felhasználta Voltaire–Péczeli szövegét. (Az az eljárás, hogy *Az elveszett alkotmány* végén Hábor és Armida az ERÉLY és a LELKESEDÉS alakjában támad fel újra, már más allegória-kezelési technikát mutat fel és – feltételezésem szerint – Széchenyire megy vissza.⁷)

³ Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története, II.* ford. TAR Ibolya, Bp., Balassi Kiadó, 2004, 745.

⁴ PÉCZELI József, *Henriás* [1792], s. a. r. VÖRÖS Imre, (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, I.), Bp., Balassi Kiadó, 1996 [a továbbiakban: PÉCZELI 1996], 51.. VIII. 361–364., I. PÉCZELI 1996, 167.

⁶ VIII. 547–552., I. PÉCZELI 1996, 172.

⁷ Vö. SZÖRÉNYI László, *Örök meghasonlásaink között: Arany János és Az elveszett alkotmány, Élet és Tudomány*, LXII/10, 2007. márc. 9., 300–302.

Azonban nemcsak a fő intrikus eposzi istennő jellemének megformálásához, hanem más fontos mitológiai fontos cselekményekhez is hasznosíthatta Arany a *Henriást*. Például a voltaire-i pozitív „istenség” Szent Lajos király az eposz VII. énekében úgy viszi el a Mennybe, a sors titkait rejtő Végzések házába és a Pokolba pártfogoltját, Burbont, mint ahogy Armida Rák Bendét a Pokolba kalauzolja el (V. ének), vagy mint ahogyan Hábor keresi fel az „örök Sorsnak szigorú lakját” (VI. ének).

Az *elveszett alkotmány* táltos-boszorkány csatájához is előképül szolgálhatott a *Henriás* mitologikus párviadala a Párizsra zuhanó ördögök és az Éris által kormányzott egyéb gonosz lények, valamint az őket elkergető angyalok ütközetéről.

Azomban egy felleg sok menny-kő hullással
Fenyegeti Párist végső pusztulással.
De setét gyomrából nem menny-kövek húlnak,
Hanem a' Pokolnak Ördögi tódúlnak.
A' vad Fánátismus a' vak buzgósággal
Le-száll; mellyet követ Éris hamarsággal.
A' mord Politika két kantsal szemével,
Más' kárát dolgozó tsalárd roszsz szívével.
E' Pokol fajzatit mihelyt le-okádta,
Az el-tűnt felleget többé szem nem látta.
Ez otsmány tsudák majd a' sántzra fel-gyűlnek,
A' Líga ügyéért hartzolni készülnek.
Ugyan akkor az Ég látszott ketté válni,
'S szörnyű ragyogással egy Angyal ki-áltni.
Ki tsak hamar fel-ült a' tűznek szárnyára,
Gyorsan repült az Ég' végső határára.
Maga után hagyott nagy világosságot,
Jobb-kezában tartá egy zöld olaj ágot,
Jelentvén, hogy mennyből küldetett a' végre,
Hogy juttassa Hazánk' kívánt békességre.
Másikban forgatta amaz éles fegyvert,
Melly egy éjjel meg-ölt száz nyóltzvan-öt ezert,
'S mellyel az öldöklő Angyal hajdan éle,
Vágta első szültét Egyiptomnak véle,
Melly az Úr' sajátját rontá vas jármával,
'S a Nilust bé-tölté férfi magzatjával.
E' rút Tsudák látván ezt jöni feléjek,
Egy titkos rémülés lövetett beléjek.
Melly miatt a' hartzot mindnyájan felejték,
A' földre le-rogyván kardjokat el-ejték:

Mint a' Dágon a' Frigy Ládának láttára
Véres óltáráról rohant ortzájára,
'S mint-egy ezt kiáltá ízekre tört feje:
*„Semmi az Úr ellen a' Pokol' ereje.»*⁸

Úgy vélem, hogy Arany a francia eposz IX. énekének szerelmi epizódját is igen elmés módon kiaknáztta saját művében. Voltaire–Péczelinél Kupidó az általa keltett viharban csalfán úgy vezeti a vadászat közben eltévedt Burbont, hogy a gyönyörű Desztréj Gabriella házához jusson, aki azután majd bájaival leköti és így visszatartja Párizs ostromától; ez a hadicsel tulajdonképpen Eristól és Venustól ered. (Önmagában is meglehetősen komikus átfogalmazása ez az epizód a Vergiliusból és Tassoból vett előképnek.):

Burbon maga tsúsz, mász a' vizek' árjában,
S' a' földnek enyv módra ragadó sárjában;
A' mélylly setétségben mint vak, úgy tántorog,
Minden lépten élte sok halál közt forog.
A' Szerelem, hogy őt' hálóba keríttse,
'S a' ki-szabott helyre menni kénszeríttse;
Egy ragyogó sугárt előtte meg-gyújtott –
Ő véli, hogy az Úr néki fáklyát nyújtott,
Magán 's Népén való félelmét el-veti,
E' tsalárd Kalaúzt örömmel követi:
Mint ama föld' színén futkosó tüzeket,
Kik annak 'sírjából vészik kezdeteket,
Az el-tévedt útas kísérgeti éjjel,
De többnyire mindég iszonyú veszéllyel;
Mert tsalárd lángjai éppen addig égnek,
*Míg az közepébe esik a' mélyységnek.»*⁹

Nem szükséges *Az elveszett alkotmány* első énekének viharjelenetét idéznünk (a 279. sortól az ének végéig), elég lesz csupán a Maradossyt, Rák Bende egyik kísérőjét elcsábító lidércfényre vonatkozó sorokat (455–465.) végigolvasnunk, hogy láthassuk a hasonlóságot:

Hirtelen egy halvány fénysugar tűne szemébe.
»Ott embert lelek« így gondolja: megindul a tájra;
Locs-pocs lába alatt: »mind semmi! Megáztam ugyanis már«
S bízva tovább gázol. Már nincsen messze a céltől;
Zsombikon életlő ugrások közt tova lépked.

⁸ X. 77–110., I. PÉCZELI 1996, 187–188.

⁹ IX. 173–188, I. PÉCZELI 1996, 178.

Hajh, de a fény eltűnt! Lebegő posványi lidérc volt,
És a vitéz áll kétesen, áll zavarodtan a nád közt,
Mígnem egy ármányos szél bűgva felökleli onnan,
És nyakaig lezuhan nádtorsos tó fenekére. –
*Rá hasonúl kacagás hallatszik az éji viharból.*¹⁰

Hozzátehetjük azt is, hogy a csábító hölgy – ezúttal Armida – kunyhájának hirtelen csodálatos átváltozása is pontosan megfeleltethető a voltaire-i eposz csodás módon locus amoenus-szá alakuló lakhelyének.

Végül megérdemel egy-két szót az is, hogy, noha Arany a nyomtatás előtt kihagyta művéből a Magyarok Istenéhez intézett ajánlólevelet,¹¹ a levél a szűk látókörű, mondhatni törzsi Isten-felfogást karikírozó hangneme elgondolkoztató módon olyan istenséget tekint valóságosnak, amely jó pár szempontból hasonlít a *Henriás* deizmusára. Elég néhány példa:

„Mind azoknak hiszem lészen Meg-tartója,
„Kiknek bölts keze lett porból formálója.
„Ezért plántált belénk józan-okosságot,
„Hogy ennek fényénél nyerjünk bóldogságot.
„E’ sok Pogányságot e’ szerént ítéli;
„*Bár Görög vagy Sczitha, él az, ki őt féli.* –¹²

Isten egyúttal az egész világtörténelem ura: egyes népeket és birodalmakat fölemel, majd leront. Szolgái a főangyalok, akik mintegy vice-istenekként teljesítik az Úrnak a földi országokra és népekre vonatkozó parancsait:

Mihelyt száll, gyorsabban mennyből alá-jőnek,
Mint a’ melly nyíllakat a’ kéz-ívből lőnek.
Itt sok Országokat forgatnak fenékre,
'S tésznek a’ kit tetszik a’ Királyi Székre. –
Róma’ körme közzé ők adtak sok Népet;
Ki mint egy Sas járt, költ, sokat széllyel-tépett,
'S el-prédált javokból mikor úgy fel-hízott,
Kevély erejében hogy vakmerőn bízott;
Mint méh-rajt, az Észak’ fajzatit rá hitták,
Minden ’sírját ennek kik ismét ki-szították.
Így boszszúlt-meg egy bűn nagyobb gonoszságot,

¹⁰ ARANY János, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje, (Arany János Összes Művei II.)*, s. a. I. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 19.

¹¹ V. ö. SZÖRÉNYI László, „...*Akármi egyéb, csak víg eposz nem*”: Arany János és Az elveszett alkotmány, *Élet és Tudomány*, LXII/9, 2007. március 2., 262–264.

¹² VII. 107–112, I. PÉCZELI 1996, 145.

Egygyik Nép a' másnak hantjára Így hágott.
A' Spanyol 's más sok Nép így szált a' Törökre,
A' szent föld-is talám el-pusztúlt örökre.
A' bölts Isten, ki jót tud a'roszból hozni,
Meg-engedi a' bűnt sokszor virágozni.
De mint lántzon tartja a' hab' kevélységét:
Úgy, mikor akarja, ennek veti végét. – ¹³

Úgy hiszem, hogy Arany *Gondolatok a béke-congressus körül* című történetfilozófiai töprengésének ciklikus világtörténelmi alapképletéhez is – egyik előzményként – felvehetjük a Forgandó Szerencse emblémájának ezen voltaire-i, világtörténelmi adaptációját.

Végül a fölvetett és bizonyítani megkísérelt hatásokhoz – amelyek természetesen mind *Az elveszett alkotmányra* vonatkoztak – hozzátenném, hogy két-három későbbi, halványabb párhuzamot is találtam a *Henriás* bizonyos szövegei és egyes Arany-művek között: így Burbon megrendülése és pusztuló népéért való könyörgő imája (X. ének 387–416. verssor), mintha visszhangoznék a *Szent László füve* tipológiailag hasonló jelenetében; felfedezhető bizonyos hasonlóság a párizsi parlament tagjainak halálra szánt ellenállása (IV. ének 430–444. verssor) és *A walesi bárdok* hősies némasága között; végül még Ariosto híres helyének olvasása előtt a *Henriásban* található Arany olyan panaszt a régi vitézséget és lovagiságot eltörlő ágyú feltalálása ellen (VI. ének 203–218. verssor), amelyet azután a *Toldi estéjében* visszhangoztatott. (Persze nyilván Voltaire maga szintén Ariostot imitálta.)

Arany írói emlékezetének – költői eszközei és forrásai közül a legrejtelmesebbnek és legkiismerhetlenebbnek – vizsgálata mindig nagyon nagy haszonnal kecsegtető kihívás a kutatónak, ám akkor, ha egy-egy olvasmány emlékének pontos említésével Arany mintegy maga hívja fel értelmezőjét erre a kutatásra, akkor kötelező is.

¹³ X. 545–562., l. PÉCZELI 1996, 199.